

за 1869 год. – Чернигов: В Ильинской Типографии, 1869. – 45 с.

32. Земская медицина, хлебные продовольственные запасы и народное образование в Стародубском уезде (Из отчета Стародубской Уездной Земской Управы за 1871–72 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 189–197.

33. Доклад Козелецкой Управы и постановление Козелецкого Земского Собрания по вопросу о замене сельских запасных магазинов денежными вкладами // ЗСЧГ. – 1871. – № 11 (ноябрь). – С. 83–86.

34. Докладная записка гл. Н.Н. Миклашевского о мерах к улучшению народного хозяйства // ЗСЧГ. – 1889. – №№ 1-й – 2-й (январь и февраль). – С. 59–63.

35. Васильчиков Б., князь. Воспоминания / князь Б. Васильчиков. – М.: Наше наследие, 2003. – 271 с.

36. Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о пережитом / Д.Н. Шипов. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1918. – 592 с.

37. Якимов В. По следам голода. Из воспоминаний / В. Якимов – С.-Петербург: Типография Т-ва «Народная польза», 1903. – 231 с.

38. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / І. Петрункевич. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.

39. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.

40. Варзар В. Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов-на-Дону: [Б.и.], 1924. – 22 с.

41. Короленко В.Г. В голодный год / В.Г. Короленко // Короленко В.Г. Собрание сочинений в шести томах. – М.: Издательство «Правда», 1971. – Т. V. – 1971. – С. 100–342.

42. Аничкова Н.М. Заметки из деревни / Н.М. Аничкова. – С.-Петербург: Издание Н.М. Аничковой, 1900. – 85 с.

Петровская Ю.М. Источники по истории деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере продовольственного обеспечения населения (60-е гг. ХІХ – начало ХХ ст.)

В статье проанализировано состояние источниковой базы по истории деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере продовольственного обеспечения населения в 60-х гг. ХІХ – в начале ХХ ст. Особенное внимание уделяется характеристике основных групп письменных источников, представленных законодательными актами, делопроизводственными документами органов государственной власти и земских учреждений, периодической прессой и т.п.

Ключевые слова: земские учреждения, продовольственное обеспечение населения, источниковая база.

Petrovska Yu.M. Primary sources for history of Chernihiv province zemstvos activities for food providing of population in the 60th of XIXth – early XXth century

The article analyzes the sources base on the history of zemstvos establishments of Chernihiv province in the food providing of population in the 60th of XIXth - early XXth century. Special attention is paid to the characteristics of major groups of written sources, represented with legislative, legal documents of state and zemstvos institutions, periodicals etc.

Key words: zemstvo establishments, food providing of population, source base.

10.03.2016 р.

УДК 94(477):311.21 «180/185»

Н.А. Дорошок

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИЧНОЇ СЛУЖБИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена історії виникнення земської статистики у Чернігівській губернії. Особливу увагу звернено на передумови формування статистичної служби при губернському земстві. Розглянуто основні осередки статистичних досліджень у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Чернігівське губернське земство, земська статистика, статистичне відділення (бюро), оціночно-статистичні дослідження, статистична служба.

Пореформений період увійшов в історію як етап становлення та розвитку земської статистики. Створені згідно із земською реформою 1864 р. місцеві органи самоврядування мали своїм обов'язком вирішення багатьох питань з утримання та належного функціонування шкіл, шляхів сполучень, лікарень, продовольчих складів, іншої інфраструктури, що було неможливо без точної інформації про різні сфери місцевого життя. Цю інформацію земства отримували за допомогою статистики. Діяльність земських статистичних установ мала важливе значення, в першу чергу, для самих земств, надаючи їм матеріали з оподаткування. У Чернігівській губернії перед земською статистикою відкривався тривалий і складний шлях становлення від перших суперечливих і значною мірою невдалих спроб статистичного обстеження губернії до створення стрункої системи різнобічного краєзнавчого дослідження регіону упродовж півсторіччя.

До проблеми чернігівської земської статистики на рубежі ХІХ – ХХ ст. звертались у своїх дослідженнях А. Гапієнко [1] та Л. Мекшун [2]. Проте вищезазначені автори значну увагу приділяли лише вивченню загальних питань організації та діяльності земських та урядових статистичних установ Чернігівської губернії. Певні аспекти становлення і розвитку земської статистики у зазначений період знайшли відображення у публікаціях автора [3; 4]. Втім, історія виникнення статистичної справи у Чернігівській губернії залишилася поза увагою дослідників.

Метою статті є проведення комплексного дослідження з історії утворення статистичних закладів у Чернігівській губернії.

Реформа 1864 р. покликала до життя принципово нові форми управління – земство, яке оголошувалося установою, що відала справами місцевого самоврядування. Фінансову стратегію земства повинно було гарантувати право на обкладання місцевого населення спеціальним податком. «Устав о земских повинностях» чітко визначив основне джерело формування земства. З розгортанням мережі

земських установ, розвивалася і удосконалювалася їх практична діяльність. Враховуючи необхідність ефективного здійснення покладених на них функцій, земство дбало про справедливу розкладку податків серед населення, які становили фінансову основу місцевого самоврядування. Проведення такої роботи вимагало повноцінної і якісної інформації, яку не могли надати державні статистичні інстанції. За таких обставин уже на початку своєї діяльності земці звертаються до вивчення історії статистики з метою запровадження її у повсякденне життя.

Уже в XIX ст. державна влада і громадськість реально усвідомлювали роль статистики як методу соціального пізнання. Значний вплив на статистичну думку другої половини XIX ст. справили теоретичні здобутки західноєвропейської статистичної науки, які в значній мірі орієнтувалися на ідеї видатного бельгійського статистика Адольфа Кетле (1796–1874) [5, с. 35–40].

Створення міністерств у XIX ст. і концентрація в них звітів матеріалів по губерніях прискорили заснування такого статистичного центру по збиранню та обробці облікових матеріалів, які б давали картину господарського стану країни. У положенні про губернію передбачалось одержання від губернаторів необхідних відомостей за різними розділами статистики. Водночас у складі Міністерства внутрішніх справ було утворено групу чиновників із десяти осіб для впорядкування відомостей про стан губерній з метою створення загальної статистики країни. Згодом цю групу було підпорядковано Міністерству поліції й реорганізовано у Статистичне відділення. Обов'язки відділення не обмежувались одержанням різноманітних відомостей про населення та господарство країни. Воно мало складати на підставі цих даних зведені статистичні показники. Джерелами даних слугували таблиці, що склалися губернськими статистичними комітетами і додавалися до щорічних звітів губернаторів. Хоча за формою ці звіти були неоднакові, але містили в собі детальні статистичні відомості про населення, промисловість, сільське господарство і т. д.

У 30-х р. XIX ст. розробку статистичних матеріалів було розподілено між Міністерством фінансів та Міністерством державного майна. Статистичне відділення знову реорганізували, склад його розширили. Було створено спеціальну мережу кореспондентів, які додатково до офіційних джерел подавали матеріали власних спостережень. У 1852 р. Статистичне відділення реорганізується у Статистичний комітет того ж міністерства, а в 1857 р. його перейменовують у Центральний статистичний комітет, до складу якого було включено два відділи: статистичний та земський.

Відповідно до «Положення о создании губернских и областных статистических комитетов» вони мали займатися регулярним веденням

місцевої адміністративно-господарської статистики [6, с. XXXVII]. Організація збирання статистичних даних покладалася на «неодмінних» членів комітетів – представників місцевого чиновництва, які своїм посадовим статусом мали сприяти ефективній роботі статистичних комітетів та членів-кореспондентів, які б забезпечували зв'язок з провінційними науковими силами [7, с. 87].

На початку 1860-х рр. було вжито ряд кардинальних заходів для реформування діяльності місцевих статистичних комітетів. Нове «Положение о губернских и областных статистических комитетах», затверджене 26 грудня 1860 р., наблизило їх структуру до структури наукових товариств, підвищило статус секретаря, точніше визначило коло функціональних обов'язків і поліпшило умови фінансування комітетів [8, с. 504]. За «Положением» результатом діяльності комітетів визначалися передусім систематизовані статистичні дані для потреб державного управління.

У Чернігівській губернії першим регіональним органом адміністративної статистики став Чернігівський губернський статистичний комітет (ЧГСК). У його завдання входили збирання й перевірка статистичних даних, складання описів губернії та окремих галузей управління, господарства, промисловості, торгівлі.

Відаючи належне урядовій статистиці, слід зазначити, що вона мала певні недоліки, насамперед, в галузі сільського господарства та економіки в цілому. Це особливо позначилося на рівні регіонального господарювання. Разом з тим наближення часу проведення реформ 1860-х рр. зумовило здійснення спеціальних статистичних досліджень: про ціни на землю, необхідні для встановлення розмірів викупних платежів, стан поміщицького землеволодіння та кріпосне населення. У зв'язку зі становленням і розвитком мануфактури проводилися статистичні дослідження міст з одночасною інвентаризацією міських земель і майна. Значного розвитку набула відомча статистика. Особливе значення мали організовані військово-статистичні описи губерній, господарств державних селян, їх доходів та видатків, прибутків від промисловості, видатків на сільськогосподарське виробництво і промисли [9, с. 21].

Конкретизуючи досліджувану проблему, зазначимо, що в другій половині XIX ст. у країні визначалися три форми розвитку практичної статистики: державно-адміністративна, відомча і земська. Державно-адміністративна статистика була представлена Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Вона займалася питаннями населення, господарської діяльності, перш за все сільським господарством [9, с. 22]. Місцевими установами адміністративної статистики були губернські статистичні комітети.

Створені Міністерством внутрішніх справ, вони мали вузьковідомчий характер.

Становлення земської статистики пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування земства (земських управ). Органами земства виступали губернські і повітові зібрання та губернські і повітові земські управи. Вони були виборними органами управління. Основним джерелом доходів для їх діяльності стали місцеві збори, що, як правило, справлялися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Відповідно, із запровадженням земського місцевого самоврядування постала проблема отримання відомостей для встановлення основ розкладки земського збору. У свою чергу, для здійснення оподаткування земству конче необхідна була інформація про господарський та суспільно-економічний розвиток губернії [10, с. 104–105]. Саме з цією метою створювались при органах місцевого самоврядування відповідні статистичні столи, бюро, відділення або комісії. Доцільність тієї чи іншої форми організації статистичних установ безпосередньо залежала від поставлених завдань і способів їх реалізації у конкретному земстві.

Не випадково, що саме в умовах земського руху значно посилилась статистична робота. У XIX ст. статистична наука розширила свої завдання, зробивши предметом опису широке коло процесів і явищ соціально-економічного життя. На ґрунті цих потреб з'явилися видатні статистики і навіть статистичні школи, серед яких чільне місце посіла і чернігівська.

У Чернігівській губернії статистичні дослідження супроводжували діяльність земських установ упродовж півсторіччя. Тож у розвитку земської статистики в регіоні можна виділити такі етапи: 1) 1865–1876 рр. – здійснення перших досліджень без використання статистичних служб; 2) 1876–1888 рр. – організаційне оформлення земської статистики, проведення статистичних описів різних галузей земського господарства; 3) 1893–1899 рр. – реорганізація статистичної справи під впливом оціночних законів, домінування оціночних завдань у земській статистиці; 4) 1890–1919 рр. – завершення організаційного оформлення земської статистики, її поступова бюрократизація, активне залучення статистиків до виконання урядових завдань за фінансової підтримки держави. Отже, в якості головного критерію для періодизації використано організаційні й методологічні зміни в статистичних дослідженнях.

Земська статистика виникла як результат пошуків земством нових надійних джерел статистичної інформації. Наділене офіційним законодавством широким колом обов'язків з облаштування культурно-господарського життя регіонів, земство відразу зіткнулося з проблемою якісного інформаційного забезпечення практичної діяльності. Найважливішим завданням земських

установ стало забезпечення фінансової стабільності земства через формування повноцінних кошторисів земських прибутків і витрат. «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» 1864 р. поклало функцію підготовки губернського та повітових кошторисів відповідно на губернську та повітові земські управи [11, с. 412]. Перші земські зібрання в Чернігівській губернії доручили управам невідкладно зайнятися ретельним обліком і належною оцінкою нерухомого майна. ЧГСК виявився неспроможним забезпечити інформаційну підтримку земських установ. Тому члени земських управ стали першопрохідцями оціночно-статистичних робіт у регіоні [12, с. 3].

Як свідчать матеріали, уже з 1865 р. земськими управами велась робота з приведення до відома майна, що підлягало оподаткуванню. Розділивши земські повинності на губернські та повітові, губернські земські зібрання звільнили губернські земські управи від обов'язків вести поіменні списки власників різного роду майна, і поклали це на повітові земські управи. Від останніх отримували лише загальні підсумки того, у що оцінювали нерухоме майно міст, фабрик, заводів, земель приватних власників і сільських громад. Пропорційно цим загальним сумах оцінок всього майна цілих повітів розподіляли між останніми ту загальну суму губернського земського збору, котру губернське зібрання виділяло на витрати по розглянутому і затвердженому ним кошторису [13, с. 20].

Відтак, на кінець 60-х – середину 70-х рр. XIX ст. отримувані за наведеним зразком оціночні дані, що ґрунтувалися на індивідуальних показаннях самих власників майна, почали викликати в земських зібраннях нарікання на неправильність та нерівномірність оцінок. Поширювалася думка, що система розкладки грошових земських повинностей, основана на подібних оцінках, не може бути задовільною. Варто було проводити оцінку майна на основі визначених об'єктивних ознак, а не на оцінці суджень самих власників, що виявлялися в більшості випадків фальшивими [13, с. 20–21].

Подібна проблема була порушена Чернігівським земством з перших днів його існування, про що свідчать засідання земських зібрань, на яких часто лунали запити щодо незадовільних розкладок. Так, надзвичайне земське зібрання 1867 р. постановило визначати прибутковість земель у різних повітах по тій сумі оброку, котра належала з них по Положенню 19 лютого, за неможливістю визначити їх цінність та прибутковість. Такі засади для розкладки залишалися в силі до 1880 р., проте вони не влаштовували земство. Уже чергове земське зібрання того ж 1867 р. доручило спеціальній комісії привести у відповідність повітові оцінки на основі місцевих досліджень. Зазначена комісія прийшла до невтішного висновку про неможливість безпомилково вилучити

прибутковість головного предмету оподаткування по губернії – землі. У якості поради остання запропонувала зібранню 1868 р. зберегти попередню систему обчислення поземельного прибутку, котра, при всіх своїх видимих теоретичних недоліках, приводила до прийнятних практичних результатів [12, с. 5].

Однак, як свідчить аналіз даних, навряд чи можна погодитися з судженням комісії про задовільність практичних результатів тієї розкладки. Самі її основи не представлялися надто достатніми, і втілені вони були не чітко. У такий спосіб, проміжок часу з 1868 по 1874 рр. для Чернігівського земства характеризувався певним затишшям стосовно вишукування надійних критеріїв земського оподаткування. Втім проблема, як покаже досвід, до 1876 р. лишалася невіршеною.

Отже, на кінець 60-х – початок 70-х рр. XIX ст. в Чернігівській губернії життєві реалії склалися таким чином, що практичні потреби діяльності земства вимагали, з метою задоволення власних запитів, існування вивіренних джерел статистичної інформації. Подібні обставини справили вплив на активізацію спроб земських діячів до вивчення соціально-економічного стану повітів. Так виникла насущна потреба у земській статистиці, згодом при земських управах улаштовувалися статистичні відділення, столи, бюро, на які покладалася справа організації збирання та обробки відомостей для цілей оцінки.

Безперечно, земська статистика не була чимось надзвичайним, а являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30–40-х рр. XIX ст. [14, с. 148]. Крім того, як відзначалося, до відкриття земських установ існувала вже згадувана урядова статистика, яка збирала необхідні для адміністрації відомості про окремі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об'єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки не повними, але й часто-густо неточними. Так, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих «дач»). За встановленим порядком кожна волость складала для губернського статистичного комітету відомості по шести головних таблицях: про кількість дворів і мешканців у поселеннях по станах; про кількість мешканців за віросповіданням; про кількість худоби; про кількість будівель, за виключенням церков, у міських поселеннях; про кількість фабрик і заводів у волості; про кількість ремісників у міських поселеннях.

У свою чергу, кожен із цих підрозділів складався з великої кількості рубрик так, що в кінцевому результаті по закінченні опису з'являлася велика

книга, але вона давала дуже мало поточного матеріалу, бо зміст її далеко не відповідав величезному об'єму [1, с. 49]. Ця статистична програма була універсальною для всієї держави і не враховувала специфіки окремих губерній.

Отже, на час земської реформи в Чернігівській губернії вже існували традиції місцевих статистичних досліджень. У регіоні функціонувало декілька спеціальних статистичних служб, які мали шанси перетворитися на важливі наукові центри краю, осередки згуртування місцевої інтелігенції, але загалом їх практична діяльність відзначилася очевидною неефективністю. Аналіз характеру та змісту роботи статистичних комітетів дозволяє виділити низку перешкод для успішного становлення місцевої адміністративної статистики. Статистичні комітети, незважаючи на декларований науковий характер, залишалися установами адміністративно-бюрократичними. Надмірна самодіяльність членів статистичних служб владою не підтримувалася. Комітети підлягали жорсткому контролю з боку МВС та голови місцевої адміністрації.

Таким чином, регіональні органи адміністративної статистики в Чернігівській губернії виявилися нездатними повноцінно виконувати роль інформаційно-довідкових служб для забезпечення ефективного зворотного зв'язку в системі місцевого управління. Альтернативою їм мало стати започаткування земськими установами власних статистичних досліджень.

Посилання

1. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 49–63.
2. Мекшун Л. Роль чернігівської земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178–180.
3. Дорошок Н.А. Маловідомі сторінки з історії чернігівського земства (кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) / Н.А. Дорошок // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 50–53.
4. Дорошок Н.А. Чернігівська земська статистика на зламі XIX – XX століть / Н.А. Дорошок // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 86–90.
5. Плошко Б. История статистики / Б. Плошко, И. Елисеева. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
6. Положение о создании губернских и областных статистических комитетов // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1835. – Вып. 3. – С. XXXVII–XXXIX.
7. Комарова И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов / И. Комарова // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 85–96.
8. ПСЗ. – СПб.: Гос. тип., 1862. – Т. 35. – 960 с.
9. Нариси з історії статистики України. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Держкомстат України; НДІ статистики Держкомстату України, 1999. – 152 с.
10. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 103–111.
11. Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1876. Т. II.–К. 1.–1876. – 737 с.
12. Семяновский А. Оценка земель / А. Семяновский // Труды Черниговского земского статистического отделения: Оценка

недвижимых имуществ Черниговской губернии. I. Оценка земель. II. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. Приложения. – 1885. – № 1–2. – С. 1–44.

13. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. Русов. – К.: Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского Коммерческого Института, 1913. – 119 с.

14. Гозулов А. Очерки истории отечественной статистики / А. Горзулов. – М.: Статистика, 1972. – 312 с.

Дорошок Н.А. Из истории возникновения земской статистической службы в Черниговской губернии

Статья посвящена истории возникновения земской статистики в Черниговской губернии. Особое внимание уделяется предпосылкам формирования статистической службы при губернском земстве. Рассмотрены основные центры статистических исследований в первой половине XIX в.

Ключевые слова: Черниговская губерния, Черниговское губернское земство, земская статистика, статистическое отделение (бюро), оценочно-статистические исследования, статистическая служба.

Doroshok N.A. From the history of the Zemstvo Statistical Service in Chernihiv province

The article is devoted to the history of Zemstvo statistics in Chernihiv province. Particular attention was paid to the prerequisites of forming Statistical Service in the province Zemstvo. Considered the main centers of statistical researches in the first half of the XIX century.

Key words: Chernihiv gubernia, Chernihiv gubernia zemstvo, zemstvo statistics, statistic department (bureau), statistic evaluation research, Statistical Service.

09.03.2016 р.

УДК 94(477.51)«189/190»:614.1

**А.В. Католик
В.І. Панченко**

**МЕДИКО-САНІТАРНИЙ ОПИС
ПОВІТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПЕРІОДИКИ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)**

У статті розкриті характерні риси медико-санітарного стану повітів Чернігівської губернії кінця XIX – початку XX ст. Особлива увага приділена висвітленню маловідомих фактів протиепідемічної діяльності земських установ, аналізу рівня захворюваності населення та участі земських медиків у боротьбі з епідемічними хворобами на Чернігівщині.

Ключові слова: земство, земський лікар, земський фельдшер, лікарська дільниця, фельдшерський пункт, епідемічні хвороби.

Історія організації санітарної справи на Чернігівщині вже не один десяток років привертає увагу науковців і професійних медиків. Місцеві лікарі на зламі XX–XXI ст., краєзнавці, сучасні дослідники земської медицини визначили основні напрями протиепідемічної діяльності земських установ як в Україні, так і в Чернігівській губернії зокрема [1]. Але й досі залишається

майже недослідженою земсько-медична тематика місцевих періодичних видань кінця XIX – початку XX ст., а саме – «Земського врача», «Черниговского Слова», «Черниговской земской недели», «Черниговской земской газеты».

Автори статті, спираючись на чисельні матеріали вказаної періодики (описи повітів, статистичні дані лікарських з'їздів, хроніку та ін.), проаналізували медико-санітарний стан дев'яти з п'ятнадцяти повітів Чернігівської губернії у 1879–1917 рр. та спробували висвітлити маловідомі факти протиепідемічної діяльності земств.

Слід вказати на те, що, починаючи з 1881 р., для лікарських з'їздів у Чернігівській губернії провідні фахівці готували медико-статистичні звіти. Так, земський лікар В.В. Шеболдаєв у своєму описі Конотопського повіту зазначив, що кількість місцевого населення поступово зростала, незважаючи на високий рівень захворюваності. Якщо станом на 1879 р. у Конотопському повіті проживало 118 537 мешканців, то у 1888 р. – вже 139 687 осіб. Протягом 10 років (1879–1889 рр.) у повіті народилося 63 775 дітей, померло 42 625 осіб. Щорічний показник народжуваності в повіті становив у середньому 6 377 осіб, чисельність померлих – 4 262 особи, природній приріст – 2 115 осіб. Показники народжуваності по Конотопському повіту за 10 років склали 50,1 про mille, смертності – 33,4 %, природного приросту – 16,7 %. Водночас показник смертності населення Конотопському повіту був на 3,4 % менший, ніж по Чернігівській губернії (36,8 %). Проаналізувавши ці дані, В.В. Шеболдаєв дійшов до висновку, що «...этот уезд (Конотопский) тратит на организацию земской медицины довольно значительную часть бюджета, и нередко на земских собраниях слышатся такие вопросы: какие результаты даёт земская медицина, понижает ли она процент смертности?». Вочевидь, місцеві з'їзди лікарів мали б з'ясувати, «...чем достигается понижение процента смертности, уменьшением ли детской смертности, ослаблением ли смертности от эпидемий, вследствие уменьшения самих эпидемий, или другими какими-либо причинами...» [2, с. 105–106].

Б.М. Гордон, характеризуючи медико-санітарний стан Борзенського повіту, відмітив, що успіху земської медицини заважали періодичні звільнення лікарів. Як наслідок, жителі деяких дільниць довгий час залишалися без лікарської допомоги. За звітами лікарів 1878–1879 рр. у Борзенському повіті нараховувалося 14 088 хворих, з них до лікарів звертались 10 404 особи, до дільничних фельдшерів – 3 684 особи. Отже, на 1 лікаря Борзенського повіту припадало 2 080 хворих, на 1 фельдшера – 368. У 1879 р. через епідемію дифтериту лікарський з'їзд вирішив